

Václav Hubinger

Špion čtyř králů

PÊRO DA COVILHÃ

MALÝ
KALIBR
KAPITOL
KAPITOL

ERICE
MAGNETKA

NACIONALNY
ERICE

Václav Hubinger

Špion čtyř králů

PÊRO DA COVILHÃ

aneb

Příběh vojáka, diplomata a špiona, který dobře sloužil
čtyřem králům na zemi a na moři v Portugalsku, Kastilii,
v zemích Maurů a Kafrů, v Indii a v říši kněze Jana.

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA
PRAŽSKÁ VYDAVATELSKÁ SPOLEČNOST

Ediční rada Edice Magnetka:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (FF UK, Technická univerzita v Liberci)

doc. PhDr. Jan Halada, CSc. (FSV UK, Institut komunikačních studií)

prof. PhDr. Radek Fukala, Ph. D. (Univerzita J. E. Purkyně Ústí nad Labem)

PhDr. Miloslav Martínek, CSc.

JUDr. František Čermák

Copyright © Václav Hubinger, 2014

Drawing © Martin Dásek, 2014

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Pražská vydavatelská společnost, 2014

ISBN 978-80-7425-228-0 (Nakladatelství Epoque)

ISBN 978-80-7250-715-3 (Pražská vydavatelská společnost)

Obsah

Výslovnost portugalštiny	7
Prolog	8
Portugalsko druhé poloviny 15. století	21
Oči a uši králů	39
V kastilských službách	52
Ve službách Alfonse V.	59
Ve službách Jana II.	66
Proměna rváče ve zvěda	66
Hledání a nalezení cesty koření	79
Hledání a nalezení říše kněze Jana	97
Habeš – konečná	107
Epilog	126
Seznam vybrané literatury	130
O autorovi	133

*Úžasní poutníci! V svých očích psány máte,
jak moře hlubokých, příběhy dlouhých cest.
Otevřte paměti svých skříně přebohaté,
podivuhodné šperky z éteru a hvězd.¹*

¹ Baudelaire, Charles, *Les Fleurs du Mal*, III, in: Čapek, Karel, *Francouzská poezie nové doby*, Praha 2009, s. 13. Pokud v dalším textu není u citací z cizojazyčných pramenů uvedeno jméno překladatele, jedná se o překlad a odpovědnost autora této knihy.

Výslovnost portugalštiny

Dnešní evropská portugalština se od jazyka 15.–16. století liší nejen pravopisem a částečně slovní zásobou, ale především výslovností. Starší výslovnost se zachovala hlavně v brazilské portugalštině. Pro větší pohodlí čtenáře na tomto místě uvádím alespoň základní informaci, jak číst vlastní a místní jména.

- ã: nosovka
- ães: téměř jako –ajenš, po –lh jako –jenš
- c: před –e, –i jako –s–, jinak jako –k–
- ç: jako –s–
- ê: úzké zavřené –e–, mírně prodloužené, blízké výslovnosti našeho –ě–
- g: před –e, –i jako –ž–
- j: –ž–
- lh: –lj–
- nh: –ň–
- õ: nosovka
- ões: téměř jako –ojenš
- s: před samohláskou nebo mezi dvěma samohláskami téměř jako –z–; na konci slova –s (v dnešní evropské portugalštině –š)
- x: –š–

Prolog

„... věci, jež nejsou dílem přírody, ale lidskými činy a konáním [...] nemají přirozenou schopnost dát vzniknout jiným, sobě podobným, a pro krátkost lidského života končí i se svým autorem.“

J. BARROS: PROLOGO¹

Míváme tendenci vnímat – podle své povahy a oblíbené četby – takzvané velké zeměpisné objevy různým způsobem. Někdo poněkud romanticky jako nalezení ráje a objevení „urozených“ či „ušlechtilých“ divochů, jiný zase sebestmrskačsky jako zničení křehkých a naivních kultur evropskými barbary, chtivými zlata a sexu. Někdy také i docela věcně jako organickou součást dynamického rozvoje evropských společností 15. století. Na každém z těchto postojů něco je a příklon k jednomu neznamená popření těch ostatních. Byla to velká doba evropských dějin, ve které se zrodily dějiny světové ve smyslu propojenosti a vzájemného působení dějů, osob, společností a ideologií doslova všech konců a středů světa. O „zeměpisných objevech“ lze pak mluvit jen z hlediska evropské geografie. Téměř ve všech případech se jedná o jakýsi vedlejší produkt aktivit, které vycházely z politických, ekonomických a ideologických zájmů. Není proto náhodou, že je mezi „objeviteli“ tak málo geografů a tolik vojáků, obchodníků a duchovních.

Anachronická a anachronistická hodnocení minulých dějů jsou doprovodným efektem téměř veškerého historického bádání. Zatímco existence data 6. července 1415 je faktem, o kterém se nedá polemizovat, je jednou provždy dán, a tudíž chráněn před lidskou vynalézavostí, příčiny, průběh a důsledky událostí tohoto dne

¹ Barros, João de – Couto, Diogo de, *Decadas da Asia*, Lisboa 1778, s. 24 (nečíslováno).

v bavorské Kostnici pro český stát jsou otevřeny více i méně poučným výkladům a zřejmě už to tak zůstane navždy. Naprosto totéž se týká oněch výše zmíněných zeměpisných objevů a všeho, co se v „objevených“ územích odehrálo ode dne jejich prvního kontaktu s Evropany až po naše dny. V tom je půvab nejen historie, ale i historické antropologie. Mezi objevitele se tak odlišnou interpretací jeho do jisté míry úspěšné činnosti dostal i člověk, který byl všechno možné, jen ne vědec a objevitel. Byl to voják, královský vyšetřovatel, diplomat a rozvědčík. Nebyl vždy toto všechno najednou, ale úkoly plnil spolehlivě. Působil v době, která byla podstatně živější a zajímavější, než nám nabízejí učebnice dějepisu. Evropa na jedné straně trpěla hrozbou turecké invaze z Balkánu, na straně druhé se každý rok dozvíдалa o nových, dosud nepoznaných zemích v zámoří, které tu více, tu méně odpovídaly představám o tom, jací lidé a jak v takových končinách žijí. Středozemní moře bylo rejdištěm nejen „maurských“² korzárů, španělských pirátů a pašeráků všelijakého původu, ale také prostorem, ve kterém se stýkal a místý i prolínal svět islámu se světem křesťanství.

Máte v rukou etudu o muži, který nejspíš nebyl úplně obyčejný. Přesto se nijak dramaticky nelišil od mnoha svých krajanů a jiných současníků, jejichž jména sice známe, ale o jejich životě toho obyčejně víme ještě méně než o tom jeho. Tak jako oni pomáhal koncem 15. století budovat ekonomicky a vojensky silnou zemi a její globální síť osad, faktorii a misií, která se stabilizovala v polovině 16. století. Byl nástrojem, součástí dobře fungujícího systému, jehož účelem bylo vybudování silného státu a zajištění jeho ekonomických a administrativních funkcí. To bylo v případě Portugalska v podstatě nemožné docílit nějakou formou intenzivního využití vlastního území. Růstu státu a zajištění jeho ekonomické a tím i politické stability se dalo docílit jedině expanzí. Jenomže kam? Na východě a severu byla Kastilie a Aragón, na jihu moře a za ním muslimské státy. Na západě oceán, o kterém toho nikdo moc nevěděl a za kterým se podle mnohých nacházela jen nicota. Jeho role byla speciální – tajně, v přestrojení, proniknout přes území

² V západním Středomoří a na Iberském poloostrově označení muslimů.

ovládaná muslimy ve východním Středomoří do Indie, zjistit místní poměry, zmapovat trasu a podat zprávu svému králi. Vzápětí po jeho splnění dostal úkol druhý, totiž opět projít jemu už známou cestu z Káhiry do Ormuzu, odtamtud se vydat do země, kde vládne legendární kněz Jan, a navázat s ním spojení. Byl to riskantní a nebezpečný úkol, který Pêro da Covilhã splnil. Cena, kterou zaplatil, byla vysoká, třebaže ne absolutní. Jeho výkon cestovatelský poněkud bledne ve světle jeho výkonu vyzvědačského, o jehož splnění byl přesvědčen. K jeho smůle se ale výsledek možná nedostal k adresátovi a zadavateli úkolu – portugalskému králi. Pêro da Covilhã se o tom nejspíš nikdy nedozvěděl a mohl tak dožít své dny s pocitem, že dostal úkolu, kterým jej pověřil jeden z největších portugalských panovníků.

V Indii už někteří Evropané byli před ním, v říši kněze Jana také. Na rozdíl od Indie se ale z říše kněze Jana nikdo z nich nevrátil. On si poradil s oběma úkoly, všechny útrapy a nástrahy přežil a nikdy nebyl odhalen. Domů se ovšem také nikdy nevrátil. Byl tak dobře zakonspirovaný, že vlastně neznáme ani jeho pravé jméno. Byl to upřímně věřící katolík a současně realista, který spolu s dalšími sobě podobnými pomohl povalit strašáky, jež navršila a vztyčila fantazie a nevědomost podél okrajů „známého“ světa.

Byl skutečným špiionem, který odkryl tajemství protivníka, a kdyby se jeho zprávy dostaly včas tam, kam měly (o některých se to dá předpokládat), mohly Portugalsku ušetřit čas, lidi a peníze. Portugalský systém využívání zpravodajské služby byl ovšem funkční i proto, že měl řadu pojistek v podobě paralelních výprav, kvalitního zpracování informací a jejich utajování. I v případě, že se jeho zprávy nedostaly tam, kam měly, tedy ke králi, vedlo to „jen“ k několikaletému odkladu cesty, kterou vykonal Vasco da Gama v letech 1497–1498.

Královská rada, složená z předních odborníků své doby, dobře odhadla nereálnost Kolumbova nápadu plout na západ s cílem dostat se do Indie a portugalskému králi jej nedoporučila. Už ale nemohla odhadnout skutečný potenciál zemí, které ležely na opačné straně Atlantiku. V 15. století byly nalezeny cesty z Evropy do Indie i do Ameriky, v 16. století Portugalsko i Kastilie mohutně těžily ze svých zámořských teritorií. V 17.–18. století obě mocnosti

sdílely v podstatě stejný osud v podobě ústupu ze slávy, zchudnutí a odsunu na periferii velmocenského hřiště, které obsadili jiní – Holanďané, Angličané a posléze Francouzi. I pro ně byl nakonec v zámoří uchystán stejný osud, ale to je daleko za horizontem zájmu této knihy.

Celkový kontext příběhu Pêra da Covilhã je také zajímavou ukázkou toho, jak četnými a komplikovanými vazbami byla propojena Evropa už před staletími. Nebyly to jen příbuzenské svazky vládnoucích a jiných význačných rodů. Duchovenstvo a posléze i jiní vzdělanci studovali a působili v různých zemích, nejpozději od 13. století fungovala i diplomacie mezi státy. Pohyb lidí a zboží byl živější, než si většina z nás dnes dokáže představit. Státy a společnosti, které se na této permanentní výměně osob a kulturních statků nepodílely, představovaly spíš samostatné jednotky s podstatně menší vzájemnou mobilitou na všech úrovních, kromě vztahů obchodních a válečných. Ty evropské země, které v 15.–17. století stály mimo to, co by se dalo nazvat evropským sdíleným ekonomicko-kulturním prostorem (například Rusko a území ovládaná Osmany), jako kdyby stále ještě nebyly schopny tuto mezeru zcela překonat. Možná i proto se dnešní Rusko necítí ve vztahu k Evropské unii úplně komfortně.

Pro českého čtenáře může příběh Pêra da Covilhã znamenat i možnost jiného pohledu na přelom 15. a 16. století, než jak tuto dobu známe z českých dějin. Naše země, která v první polovině 15. století zaměstnávala střední Evropu po dobrých dvacet let, stála najednou v podstatě mimo hlavní dění, a to zhruba do začátku 16. století. Hlavní příčinou byl – podle mého soudu – rozpad státní moci, likvidace ekonomiky země a zpusťování kulturní a vzdělanostní základny společnosti během husitských válek. Země, zdevastovaná a kulturně vyprázdňovaná v důsledku tálibánské důslednosti, s jakou radikální husité ničili vše, co nebylo v souladu s jejich představami, dokonce jen stěží našla panovníka. O českou korunu nikdo nestál. Království se vzpamatovávalo jen pomalu a druhá polovina 15. století se tak při nejlepší vůli nedá označit za dobu rozkvětu a růstu politického významu českého státu.

Portugalsko je země – podle toho, z které strany se díváte – na začátku nebo na konci Evropy. Nádherná krajina, nehostinné pobřeží, pláně Alenteja, stinné háje korkovníků, drsná horská údolí kolem Viseu, to je Portugalsko. Samozřejmě, že dnes je zde obživa stejně lehká nebo stejně těžká jako kdekoli jinde v Evropě, ale nebylo tomu tak vždy. Pro všechny, kdo kdy na Iberském poloostrově žili nebo tudy jen prošli, keltiberští Lusitanové, Římané, germánští Vandaloové i Gótové a kdoví kdo ještě, bylo dnešní Portugalsko buď poslední zastávkou, nebo odtud pokračovali do severní Afriky. V 7. století přišla vlna osídlenců z druhé strany moře a ti zde zůstali dalších pět století.

Muslimský zábor a s ním přinesená civilizace významně poznamenaly nejen toponymii Portugalska (Álcantara, Alfragide, Alfama, Alcáçovas, Aljubarrota, Algarve...), ale například i architekturu, kuchyni a hudbu. Slavné lisabonské *fado* má v sobě tolik z arabské a berberské tradice, že je dodnes mimořádně oblíbeným žánrem až v Turecku. Nejenom křesťanské kulturní prvky mají sílu spojovat etnika přes velké vzdálenosti v prostoru a čase.

Proč se z Portugalska podařilo vytlačit muslimy o tolik let dříve než ze Španělska (Lisabon byl dobyt roku 1147 a Algarve v polovině 13. století), to je vysvětlitelné víc slabostí tamější muslimské společnosti než silou portugalského útoku. V průběhu 13.–15. století pak byli muslimové z Iberského poloostrova vytlačeni úplně. Vlajku šířitele a ochránce islámu po nich převzali Turci, kteří se ve stejné době etablovali na opačné straně Středozemního moře, v Anatolii. Odtud pak vedli na Balkáně a ve Středomoří válku proti evropským státům. Nejprve úspěšnou, ale od konce 17. století už vlastně jen ustupovali. To ovšem byla v 15. století ještě vzdálená budoucnost a „přes Turka“ cesta na východ ještě dlouho prostě nevedla.

Hlavním zájmem Portugalců, Španělů i Benátek a jiných italských měst byla Afrika (tehdy nazývaná Guinea, portugalsky *Guiné*) a především Indie. Portugalcům a Španělům šlo o to, jak se tam dostat, Benátčanům a leckterým dalším zase záleželo na tom, aby cestu hledali co nejdéle a pokud možno neúspěšně. Benátčané byli ze všech Evropanů jediní, kdo mohl a směl pokračovat ve využívání starých kontaktů v Levantě i po roce 1453. Jejich

komunita byla v Cařihradu (Konstantinopoli) usazena už dávno a byla zde velice dobře etablovaná. Kolem roku 1454, tedy krátce po dobytí města Osmany, a dost možná, že už před tím, zde sídlil benátský *bailo*, vyslanec. Obava o vlastní obchodní zájmy občas dostávala Benátčany do složitých situací, ze kterých nacházeli sice pragmatická, ale občas dost problematická východiska.

Co hnalo Portugalce na moře a do vzdálených, Evropanům tehdy vesměs neznámých končin? Touha po dobrodružství? Touha ovládat větší a větší prostor a těžit z něj materiální i lidské zdroje, jež byly povýtce rovněž materiální? Vždyť Portugalci jsou považováni za průkopníky zámořského obchodu s otroky. V roce 1441 jistý Adam Gonçaves koupil na pobřeží dnešní Mauretánie od tamějších muslimů dva černé otroky, muže a ženu, a přivezl je do Lisabonu, kde je daroval Jindřichu Mořeplavci (etika tehdejší a etika dnešní jsou od sebe stejně daleko, jako je Portugalsko od Indie, a je zpozdlilé pohoršovat se dnes nad tehdejšími zvyklostmi). Snaha obnovit nadvládu křesťanstva nad Levantou a severní Afrikou? Intelektuální pnutí, které jim nedalo pokoje a vedlo je ke stále novým dobrodružstvím? Ekonomická nutnost? Nebo snad jen poněkud iracionální touha panovníka po něčem novém, vzrušujícím?

Samozřejmě, byla to směsice všech těchto důvodů, z nichž největší váhu měla v praxi snaha obejít muslimské a benátské obchodní cesty na Předním východě a v severní Africe a zmocnit se mimořádně slibného obchodu s asijskými zeměmi. Stejně velkou váhu v symbolické sféře měla snaha portugalských panovníků o porážku a pokoření muslimských států a s tím spojené šíření a obrana křesťanské víry. K tomu se Portugalcům opakovaně dostávalo papežského požehnání, bez něhož by nemohli naplnit ani své ekonomické cíle. To by nepochybně omezilo i jejich schopnost finančně podporovat církev a osobně papeže. Ekonomika, moc a ideologie vždy krácejí ruku v ruce a vzájemně se posilují. Taková už je podstata bytí člověka ve společnosti, která se dynamicky mění a rozvíjí, a jejíž peripetie současníky někdy přivádějí k zoufalství.

Portugalsko je a vždycky bylo zemí poměrně malou a málo lidnatou. Kde bralo lidské zdroje k tak mohutnému úkolu? Jak byli tito lidé motivováni? Stačí navštívit dnešní Portugalsko a dobře se kolem sebe dívat, aby si člověk dokázal udělat aspoň dílčí představu

o tom, co bylo tím motorem, který hnal Portugalce na oceán, jenž se před jejich zemí rozprostírá. Ano, Portugalsko je skutečně obráceno zády k Evropě a tváří k moři. S mocným sousedem v zádech se mu otevírá prostor jen na moře nebo do severní Afriky. Ale proč vůbec usilovat o dobytí zemí, které už několik staletí drželi pevně v rukou muslimové? Proč se vrhat do oceánu, jehož chladné vody podél celého portugalského pobřeží zrovna nevybízejí k plavbě? Kdo viděl příboj v Nazaré, pocítil sílu větru v Sagres nebo v Aveiru, kdo někdy viděl valící se vlny zimního Atlantiku v ústí Teja, ví, o čem mluvím. Atlantik je pořád stejný, i když se země na jeho východním okraji naprosto změnila. Je stále takový, jaký byl před šesti sty lety. Rozlehlý, studený a hrozivý. Z jaké země vlastně Portugalci odcházeli na moře? Co je vedlo k tomu, že vyzvali na souboj síly, které Luís Camões později ztělesnil v postavě mořského démona Adamastora?³

Silnice z Lisabonu vedoucí na sever do poutního místa ve Fátimě prochází horami, jejichž dlouhá úbočí jsou řídké porostlá borovicemi a posetá mohutnými balvany. Překvapivě pak působí zbytky kamenných zídek, které mezi už neexistujícími poli vybudovali lidé. V těchto vskutku úděsných podmínkách seli obilí a občas i nějaké sklidili. Pásli ovce a stravu si doplňovali žaludy a semeny pinií. Zeptal jsem se jednou svého portugalského přítele, etnografa a antropologa, co vlastně mohli v takových podmínkách pěstovat? Podíval se na mne a bez úsměvu mi odpověděl: „To je špatně položená otázka. Měl by ses ptát, jaký hlad museli mít ti, kdo se tady rozhodli hospodařit.“

Portugalci odjakživa hledali obživu, kde se dalo a do „druhého příchodu Turků“ do Evropy (v šedesátých a sedmdesátých letech jako gasterbeitři) to byli právě Portugalci, kteří tvořili nejpočetnější skupinu zahraničních pracovníků ve Francii, ve Švýcarsku nebo v Lucembursku. I do kolonií odcházeli žít, nikoli je administrovat, což byl jeden z rozdílů mezi kolonialismem portugalským a koloniálními systémy třeba Francie nebo Velké Británie.

³ Jméno démona je složeno ze slov „adam“ (hebrejsky a arabsky „člověk“) a „astor“ (occitánsky a katalánsky „jestřáb“); je to Camõesova invence, nikoli mytická bytost.

Vzájemně nepřátelský a podezřivý vztah italských a muslimských – většinou arabských – obchodníků byl méně důsledkem rozdílností jejich náboženství a více důsledkem shodnosti jejich obchodních zájmů. Jedni (muslimové) ovládali přístup ke zdrojům žádaného zboží, za které křesťané dobře platili. Pro ně byla změna daného stavu pochopitelně nežádoucí. Druzí (křesťané) měli k dispozici trh s téměř nekonečnými možnostmi odbytu, ale omezený přístup ke zboží. Změna tohoto stavu byla vroucím přáním Portugalců. Dohoda mezi oběma nebyla možná a navíc křesťané i muslimové měli také svůj silný důvod ideologický. Jedni šíření islámu a zvětšování domény „domu míru“ (*dar as-salam*) na úkor dosud světlem pravé víry neoblaženého „domu války“ (*dar al-harb*). Druzí zase usilovali o osvobození Svaté země z rukou Maurů či Saracénů.⁴ Jednotlivci mohli přecházet z jednoho do druhého, ale ne natrvalo a ne úplně bez kontroly a bez rizika. Muslim tehdy neměl mnoho důvodů, aby šel z lepšího do horšího, protože ve 14.–15. století žil v nepoměrně komfortnějším a civilizovanějším prostředí než jeho evropský současník. Snad jen Benátky a Janov se mohly kvalitou a způsobem života srovnávat s Cařihradem, Alexandrií či Bagdádem. Králové a rytíři ze střední, jižní a západní Evropy si v Levante dobývali slávu a ostruhy, pokud je ovšem dřív nesklátila nemoc. Obchodníci buďto s ideologickým nepřítelem úspěšně obchodovali („dělali svou práci“, jak by řekli v Hollywoodu), nebo hledali způsob, jak přelstít muslimskou konkurenci, popřípadě jak ji obejít.

Když Turci v roce 1453 dobyli Cařihrad, uzavřeli muslimové Středozemní moře na obou jeho koncích – na jedné straně drželi Gibraltar a jih Španělska, na straně druhé Cařihrad a celé jižní pobřeží od Anatólie přes Egypt po Maroko. Ve východním Středomoří nastal na delší dobu chaos a námořní doprava zboží tím byla ještě víc paralyzovaná. Středozemní moře když ne ovládali, tak dostatečně kontrolovali „maurští“ korzáři. Vrcholu dosáhla muslimská vláda nad někdejší „římským rybníkem“ v 16. století, v době tureckého admirála Piriho Reise. Už žádné cesty mnichů a nenápadných obchodníků, zkoumajících trhy, kapacitu produkčních oblastí, cenové relace a politické poměry v končinách mezi

⁴ Ve Středomoří tehdy užívané označení Arabů a muslimů obecně.

Bosporem a ústím Perlové řeky. Na dlouhou dobu byl konec cestování do Indie, Kataje, Taprobane či Samudry.

Zahájení portugalských „objevných cest“ bylo v podstatě standardní expanzí státu, který neměl jinou možnost, než se obrátit na moře. Rozšiřováním znalostí o moři a zámořských územích a s tím spojeného technického a znalostního pokroku se začal rozpadat obraz světa, který převládal na začátku portugalského dobrodružství. Zdánlivě paradoxně, ale ve skutečnosti s železnou logikou, zrodil „temný středověk“ evropské plavce, zeměpisce, astronomy a matematiky. Posléze pak i myslitele, kteří – zaujati nečekanými objevy v zámoří – se začali ptát po smyslu svého vlastního bytí, zkoumat nejen svět kolem sebe, ale i samotné zkoumání a jeho zdánlivě neatřesitelné axiomy – *Písmo svaté*, náboženskou víru a samo křesťanství.

V roce 1434 Portugalci poprvé obepluli mys Bojador na pobřeží dnešní Západní Sahary. Ten byl dlouho považován za nejzazší bod, ke kterému se ještě dalo bezpečně plout. Byl to jakýsi magický bod, za kterým mělo moře vřít. Obeplout jej se nikdo neodvažoval, protože byl považován za mimořádně nebezpečné místo: „Mnohokrát vyslal [Jindřich Mořeplavec] ... muže velmi zkušené a proslavené činy válečnými, ale nenašel se mezi nimi nikdo, kdo by se odvážil obeplout mys Bojador, aby zvěděl, jaká je za ním země. [...] stará pověst, která se uchovávala mezi hispánskými námořníky po celé generace, i když byla lichá, hrozila, že čeká hrozné utrpení každého, kdo se toho činu odváží.“⁵ Skutečným rizikem pro plavce, kteří se dosud pohybovali jen v blízkosti pobřeží, byly u Bojadoru mělčiny se skalními útesy, rychle se měnící směr silného větru a mořský proud od jihu, který bránil dalšímu postupu. Byl to Gil Eanes, který velel výpravě, jež dokázala, že „stačí“ plout ve větší vzdálenosti od pobřeží a proudu se tak vyhnout: „... nedbaje nebezpečí, obeplul mys Bojador a na druhé straně našel věci, které se vůbec neshodovaly s dosavadními představami.“⁶ Kolik ale bylo

⁵ Azurara, Gomes Eanes de, *Kronika objevení a dobytí Guineje*, in: *Objevné cesty do Afriky a Asie*. Výbor z dvou portugalských kronik, Praha 1966, s. 30.

⁶ Tamtéž, s. 32.

třeba odvahy a nejspíš i tvrdého vyžadování poslušnosti posádky, když k tomu dal příkaz? Otevřel tím však cestu k dalším výpravám do Afriky a naznačil, že ani dál od pobřeží není třeba se ničeho obávat. Nelze považovat za přehánění, že obeplutí obávaného mysu Bojador symbolizovalo konec mytického světa středověku a zrození nového pohledu na svět jako na velké hřiště a divadlo, omračující svou pestrostí, různorodostí a možnostmi, které skýtá.

Jaký byl dopad zpráv o světě „tam venku“ na středověkého člověka, jehož vědění a představy o věděném byly natolik odlišné od našich, že je moderní věda už dokázala zahnat do sféry pohádek, fantazií a bláznovství? Nalezení Ameriky a otevření námořní cesty do Asie změnilo mytologický svět ve svět reálný, přičemž veškeré mýty a legendy se dříve či později ukázaly jako nepravdivé a skutečnosti neodpovídající. Nic na tom nemění fakt, že dodnes miliony lidí věří v nadpřirozené bytosti a v jejich zájem o dění zde, na tomto světě. Hluboce a upřímně věřící člověk středověku neodděloval náboženskou víru a poučení z ní plynoucí od svého života. Nemohl, protože jedno i druhé společně tvořilo integrální celek. „My na Západě“ jsme dnes konfrontováni se stejným viděním světa například ze strany muslimů a nejsme schopni pochopit, že oni nejsou schopni pochopit, že „náboženství je soukromou záležitostí každého“. Ano, je to tak pro mne a je to tak pro většinu obyvatel „Západu“. Ale proč by to tak mělo být i pro jiné? Tento náš údiv je jedním z produktů převratu vědy a vědění, ke kterému došlo za renesance,⁷ a jehož příčinou i důsledkem byly tzv. velké zeměpisné objevy.

Zdánlivě spasitelský pokus „vrátit“ do všeobjímající náruče křesťanství skrze *reconquistu* části Evropy dobyté muslimy a Svatou zemi i s Jeruzalémem, ideálním středem světa, vedl ve svém důsledku k oslabení nejen katolické církve, ale i role víry a ke zrodu sekulárního vědění a politického názoru. Dobří katolíci z Portugalska a Španělska – zcela v logice historického procesu – začali kopat hrob svému vlastnímu světu, jenž hodlali zvelebit, rozšířit a upevnit.

⁷ V oblasti filozofie, medicíny nebo astronomie stála na ramenou gigantů, jejichž dílo nám zprostředkoval nebo je i zrodil svět islámu. Jaký to paradox z pohledu dnešní doby.

V průběhu nějakých padesáti či sedmdesáti let začaly z lidských myslí i z map mizet podivné stvůry, mořské obludy a nelidské bytosti obývající vzdálené končiny světa. V západním Atlantiku nezela propast plná valících se vod a překročení rovníku nezpůsobilo požár a zánik lodí odvážných plavců. Papež Pius II. (1405–1464) ve svém díle *Historia rerum* pochyboval, že by na rovníku mohli žít lidé. Tuto knihu pilně studoval Kryštof Kolumbus před svou první cestou přes Atlantik. V jeho exempláři se dochovaly i rukou psané poznámky: „Portugalci, kteří se plavili končinami světa na jihu [...] prokázali pravý opak.“ Na jiném místě si poznamenal, že „pevnost Mina Nejvyšší jasnosti krále Portugalska se nachází kolmo pod rovníkem. Spatřili jsme ji.“ (Kolumbus ji viděl nikoli cestou přes Atlantik, ale při svých předchozích plavbách s portugalskými kapitány.) Ze svých fantazií vystrízlivěli i ti, kdo se doposud snažili určit, kde vlastně ležela rajská zahrada Eden, zda na jihu, na východě, na Eufratu nebo poblíž Měsíce. Opatrný lišák Tomáš Akvinský napsal, že „je nutné uvažovat tak, že ráj byl umístěn tam, kde bylo velmi příznivé klima, tedy buď pod rovník, nebo někam jinam“.⁸ Ať byl ráj tam či onde, na jeho slova prostě muselo dojít. Ráj byl brzy ztotožněn s tím, čemu dnes říkáme Karibik a Jižní Amerika. Španělé měli dobré důvody si myslet, že na karibských ostrovech a posléze i na americké pevnině ráj skutečně našli. Tamější příroda a lidé jim mohli připadat jako téměř dokonalý opak světa, ze kterého přicházeli. Byl nalezen svět, který připomínal ráj, nebo snad lépe představu o ráji, ale naloženo s ním bylo velice pozemským způsobem.

Portugalci při svých afrických plavbách rozhodně takové iluzi nepodléhali. Postupovali totiž krok za krokem a jejich zjištění tedy měla jasnou spojitost a provázanost už známého s nově objeveným. Nebyly to žádné šokující objevy. V zemích, které objevovali v Atlantiku a na západním pobřeží Afriky od Maroka po ústí Konga, se potkávali s muslimy, kteří pochopitelně do křesťanské představy o ráji zrovna nezapadali. V Guinejském zálivu a v Kongu nacházeli řád věcí podobný tomu, jež znali z Evropy. Nevěřící, ať už muslimové, nebo „barbaři“, pro ně byli v zásadě stejní co do stupně svého

⁸ Delumeau, Jean, *Dějiny ráje. Zahrada rozkoše*, Praha 2003, s. 164.

lidství, ale zásadně odlišní co do „správnosti“ svého chování, identity, víry a kultury. Zásadní totožnost, lidství, doplněná stejně zásadní odlišností mohla z „jiných“ dělat nepřátele, ale nikoliv ne-lidi nebo lidi nižšího řádu. Kapitáni, misionáři, rozvědčíci a obchodníci nešli k „divochům“, ale přes nepřátelské území k rovnocenným partnerům. Lidé tam sice vypadali jinak, ale protože otroci ze subsaharské Afriky se v té době nakupovali i v muslimských státech severní Afriky, nebylo pro ně žádným překvapením, že mají jinou barvu pleti a že vypadají jinak. Komunikace s obyvateli pobřežních oblastí také probíhala celkem bez problémů. Existovaly zde trhy s komoditami, které Portugalci hledali – zlato, slonovina, otroci, koření, hedvábí, bavlněné látky, potraviny. To všechno znali ze Středomoří. Existovaly zde i státy s panovníky a poddanými, se kterými se daly uzavírat smlouvy a navazovat pravidelné diplomatické styky. Wolofský vládce Bemoim nebo beninský a konžský král a vyslanci byli v Lisabonu středem společenského zájmu, ale nikoli posměchu. A rozhodně nebyli považováni za rajské bytosti nebo za příslušníky některého ze ztracených izraelských kmenů. Tím nechci říci, že je Portugalci považovali za sobě zcela rovné (přinejmenším do přijetí křtu) nebo že nevěřili v existenci ráje. Ale v místech, kde se pohybovali, žili buď muslimové, nebo pohaní. V Africe prostě ráj nebyl, v Indii a jihovýchodní Asii také ne, o Číně a Japonsku ani nemluvě. Svět tak sice přišel o něco ze své poetičnosti, ale pro praktický život se stal srozumitelnějším. A o to šlo.

Portugalský výboj do zámoří postrádal onen romantický podtext, kterým byly ozdobeny výboje španělské. Portugalci při svém postupu neobjevovali neznámý svět, ale hledali cestu ke známému a předem vytčenému cíli. Portugalský pragmatismus proto vedl nikoli k objevování, ale k *nalézání*, zatímco španělský postup byl – alespoň ve svých počátcích – spojen s vírou v lepší život „někde jinde“. Nakonec se Španělům podařilo v podstatě přenést Španělsko do zámoří. Naopak Portugalci přicházeli do jiných zemí, aby s tamějšími společnostmi žili. Ne vždy v přátelském objetí, ale sami se stávali součástí tamější reality, aniž by ji radikálně přeměňovali k obrazu své země.

Od středověku až do dnešních dnů nám vydržely fantazie o „dolech krále Šalamouna“, o Eldoradu, sedmi městech Ciboly, Ofiru či

o zemi nebo ostrovech svatého Brendana. Jedna z představ, která ale zmizela do nenávratna mimo jiné v důsledku úspěšné práce vy-
zvědače jménem Pêro da Covilhã, byla víra v existenci „říše kněze
Jana“. Za jediné století, od konce 15. do konce 16. století, se změ-
nila Evropa a její názor na svět k nepoznání. V zámoří existovaly
početné osady a manufaktury, dodávající do Evropy zboží běžné
spotřeby i luxusní výrobky, tisíce Evropanů se vydávaly za novým
životem do Ameriky, Afriky a Asie, finance měnily své toky a větši-
na už neprocházela italskými městy, ale Lisabonem, Sevilou, Ant-
verpami a Amsterdamem.

Portugalsko druhé poloviny 15. století

„... nadále není možné, aby se v zemi a na vašich panstvích usazovali cizinci... království a vašim panstvím nikdy neprospěli, nanejvýš je připravili o zlatáky a stříbrňáky a odhalili vaše tajemství Miny a ostrovů...“

JAN II. VE SVÉ NÁSTUPNÍ ŘEČI KE STAVŮM
ROKU 1481⁹

Existuje velice bohatá a různorodá literatura, jež popisuje vznik, vývoj a důsledky světového obchodu.¹⁰ Možná ještě pestřejší je literatura, která z různých pohledů pojednává o dopadu expanze islámu a dobytí Cařihradu Turky v roce 1453 na evropské ekonomiky. Vítězství Osmanů a definitivní porážka Byzance také bývá považována za rozhodující impuls, který vedl v 15.–16. století k evropským tzv. objevným cestám do zámoří. Sice zpravidla nevysvětluje úplně jasně, proč to byli právě portugalští a španělští námořníci a vojáci, financovaní z velké části janovskými (komunita Janovanů byla v Lisabonu nejméně od 13. století), benátskými a později i německými bankéři. Iberský poloostrov žil v těsném kontaktu se světem islámu a vzájemný vztah rozhodně nebyl přátelský. Italská města zase nejvíc utrpěla ztrátou pozemní cesty přes Cařihrad do Asie. Benátky sice byly ještě dlouho schopné těžit z toho, že měly dobré vztahy s osmanským sultánem, ale ani pro ně už to nebylo tak docela ono. Možná tedy už ani žádné další důvody není třeba hledat.

⁹ Cardoso, Pedro, *As Informações em Portugal*, in: *Nação e Defesa*, Nr. 0, Abril 1976, s. 55

¹⁰ Viz například Bernstein, William, *A Splendid Exchange: How Trade Shaped the World*, London 2008; Wolf, Eric, R., *Europe and the People Without History*, Berkeley 1982.

Španělé a Portugalci chtěli dobýt celý poloostrov a zbavit jej muslimů, což se jim nakonec podařilo, a italští obchodníci a bankéři neměli naději, že by bez jejich pomoci dokázali najít a ovládnout zdroje bohatství v Africe a jednou snad i v Indii. Všichni jakožto dobří katolíci spoléhali na podporu papeže, který s ní nešetřil, když šlo o tažení proti muslimům, navíc tažení finančně zajišťovaná samotnými žadateli o povolení ke křížáckému výboji. A tak se hledala cesta do Indie, šířilo se křesťanství do Afriky a snilo se o osvobození Jeruzaléma s pomocí kněze Jana, který vládl kdesi v Indii křesťanskému království a kterého bylo třeba pouze najít a domluvit se s ním.

Koncem 15. století, v době, do které spadá hlavní období činnosti Pêra da Covilhã, už Portugalci disponovali dosti dobrými informacemi o severozápadním pobřeží Afriky a přilehlých oblastech Atlantiku. Jejich znalosti a mořeplavecké schopnosti byly výsledkem dobré organizace. K hlavním činnostem patřilo získávání a utajování citlivých informací. Portugalská tajná služba byla na svou dobu velice výkonná a k nejlepším operativcům patřil Pêro da Covilhã. Pro lepší pochopení a zhodnocení jeho výkonu je třeba obeznámit se alespoň v hrubých rysech s kontextem, ve kterém působil.

Nové kolonie na Madeiře produkovaly cukr už v polovině 15. století (1452 první *moinho de açúcar*, cukrovar, od roku 1456 se madeirský cukr vyvážel do Anglie, od roku 1473 do Francie) a záhy se k nim přidaly další na Kapverdských ostrovech a na ostrovech v Guinejském zálivu. Z Afriky proudilo zlato, třebaže ne v očekávaném množství, otroci (oproti běžné představě byli největšími otrokáři nikoli Evropané, ale místní vládcí a muslimští obchodníci ve vnitrozemí kontinentu, od kterých Portugalci otroky kupovali),¹¹ slonovina, malagueta¹² a další převážně luxusní zboží. Naopak

¹¹ V letech 1450–1500 odvezli Portugalci z Afriky asi 150 000 otroků, většinou z oblasti Míny a z Konga. Někteří zůstali na plantážích v Africe (Kapverdy, Sv. Tomáš), většina ale končila v Evropě.

¹² Malagueta, melegueta (*Aframomum melegueta*), rostlina příbuzná zázvoru, původem ze západní Afriky; v 15. století v Evropě náhražka